

## 10.00.00 – ФИЛОЛОГИЯ ФАНЛАРИ

### ХАЛҚ МАҚОЛЛАРИ ПОЕТИКАСИ (o‘zbek va nemis xalq maqollari misolida)

<https://doi.org/10.53885/edinres.2022.10.10.004>

*Farruh Sadriddinovich Bafoyev*

*filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), katta o‘qituvchi  
O‘zbekiston Milliy universiteti*

*Annotatsiya: Maqsad. Mazkur maqolada xalq maqollaridagi badiiy tasvir vositalari va usullari haqida fikr yuritilgan. Keltirilgan nazariy fikrlar o‘zbek va nemis xalq maqollaridan olingan misollar yordamida asoslab berilgan va tegishli xulosalar qilingan.*

*Metod. Tadqiqotni amalga oshirishda qiyosiy medotdan, shuningdek, tavsiflash, etnofolkloristik tahlil usullaridan foydalanilgan.*

*Natijalar. Badiiy san‘atlar, tasvir vositalari va usullarining xalq maqollari poetikasidagi o‘rni va ahamiyati ochib berilgan. Mazkur vositalarning xalq maqollarining og‘izdan og‘izga o‘tishi va yashab qolishidagi vazifasi o‘zbek va nemis xalq maqollaridan olingan misollar yordamida asoslab berilgan, izohlangan.*

*Xulosa. Xalq maqollari poetikasini o‘rganish natijasida olingan xulosalar o‘zbek va nemis xalqlari badiiy tafakkurini o‘rganish va qiyosiy tahlil etish imkoni beradi. Shuningdek, olingan xulosalar mavjud til korpuslari ikki tilli lug‘atlarni yaratishda ham katta yordam berishi mumkin.*

*Kalit so‘zlar: majoz, takror usullari, leksik takror, fonetik takror, sintaktik takror; metafora, metonimiya, sinekdoxa, alliteratsiya.*

### ПОЭТИКА НАРОДНЫХ ПОСЛОВИЦ

**(на примере узбекских и немецких народных пословиц)**

*Бафоев Фаррух Садриддинович*

*доктор филологических наук (PhD), старший преподаватель  
Национальный университет Узбекистана, Алмазарский район г.  
Ташкент*

*Аннотация: Цель. В данной статье размышляется о средствах и приемах художественного изображения в народных пословицах. Представленные теоретические мнения были обоснованы примерами из узбекских и немецких народных пословиц, и были сделаны соответствующие выводы.*

*Методы. При осуществлении исследования был использован сравнительный метод, а также методы описания, этнофольклористического анализа.*

*Результаты. Раскрывается место и значение художественных приемов, средств и приемов изображения в поэтике народных пословиц. Обоснована задача этих средств по переходу и выживанию народных пословиц из уст в уста, объяснена на примерах из узбекских и немецких народных пословиц.*

*Выводы. Выводы, полученные в результате изучения поэтики народных пословиц, позволяют провести изучение и сравнительный анализ художественного мышления узбекского и немецкого народов. Существуют также выводы, полученные из language corps, которые также могут оказать большую помощь в создании двуязычных словарей.*

*Ключевые слова: метафора, методы повторения, лексический повтор, фонетический повтор, синтаксический повтор, метафора, метонимия, синекдоха, аллитерация.*

## **POETICS OF FOLK PROVERBS (on the example of Uzbek and German folk Proverbs)**

*Farruh Sadriddinovich Bafaev*

*doctor of philosophy in philological Sciences (PhD), Senior Lecturer  
National University of Uzbekistan, Almazar District of Tashkent City,  
Campus, University Street, 4*

---

*Abstract: Objective. This article reflects on the means and methods of artistic image in folk Proverbs. The theoretical opinions presented were substantiated using examples from Uzbek and German folk proverbs, and the corresponding conclusions were made.*

*Methods. In the implementation of the study, a comparative method was used, as well as methods of description, ethnolinguistic analysis.*

*Findings. The place and importance of artistic arts, means and methods of image in the poetics of folk proverbs are revealed. The task of these tools in the transition and survival of folk proverbs from mouth to mouth is substantiated, explained using examples from Uzbek and German folk Proverbs.*

*Conclusions. The conclusions obtained as a result of the study of the poetics of folk Proverbs make it possible to study and comparative analysis of the artistic thinking of the Uzbek and German peoples. There are also conclusions obtained from language corps that can also be of great help in the creation of bilingual dictionaries.*

*Keywords: metaphor, repetition methods, lexical repetition, phonetic repetition, syntactic repetition, metaphor, metonymy, synecdoche, alliteration.*

**Kirish (introduction).** Xalq og‘zaki ijodining o‘ziga xos janrlaridan biri hisoblangan maqollar o‘zining shaklan qisqaligi, mazmunan serko‘lamligi bilan ajralib turadi. Ular zamonlar, davrlar o‘tsa-da, milliy-madaniy tilning

bezagi, ajralmas qismi sifatida, xalq nutqida qo‘llanilib, yashab kelmoqda. Xo‘sh, buning sababi nimada? Bizningcha, buning asosiy sabablaridan birinchisi, maqollarning shaklan ixchamligi, ikkinchisi, mazmunan boyligi, uchinchisi esa ularning yuksak badiiyatga, poetik go‘zallikka ega ekanligidir. Bu sifatlarni deyarli barcha xalqlarning paremiologiyasida kuzatish mumkin. Ushbu maqolada biz maqollar poetikasidagi ayrim jihatlarga e‘tibor qaratamiz.

Material va metod (materials and methods). Maqola mavzusini ochib berishda tasniflash, tavsiflash, qiyosiy-tipologik, struktural-semiotik hamda etnofolkloristik tahlil usullaridan foydalanildi.

Natijalar (results). Xalq maqollari badiiyatini ta‘minlab turuvchi vositalardan biri bu majozdir. U ko‘chimning bir turi hisoblanib, unda o‘simlik, narsa-predmetlar va hayvonlar orqali insonlarga xos bo‘lgan xarakter, holatlar ochib beriladi. Hayvonlar obrazi ishtirok etgan ibratli kichik hikoyalar, ya‘ni masal asosida ham majoz yotadi. Ushbu badiiy san‘at vositasida donishmand xalq ochiqchasiga aytolmagan gaplari, tanbehlari, hayotiy xulosalarini turli hayvon, narsa-predmetlar obraziga yashirib, umumlashma obrazlar yaratib, hayot voqeliklaridan chiqargan xulosalarini ifoda etadi. Quyidagi nemis maqolida sher va sichqon obrazlari aynan ana shu maqsadni yuzaga chiqarish uchun xizmat qilgan:

“Löwen fangen keine Mäuse”

(Sherlar sichqon ovlamaydi)

Ushbu nemis maqolida keltirilgan “Löwe” (sher) so‘zi orqali hayot darajasi, obro‘yi yuqori insonning obrazi ifodalangan, “Mäuse fangen” (sichqon ovlamoq) birikmasi orqali esa “sher” (mavqeyi yuqori bo‘lgan shaxs) uchun nomutanosib, noloyiq ish ma‘nosi anglashilmoqda. Maqolni ikki xil vaziyatda qo‘llash mumkin. Birinchisi, maqol kontekstida ifodalanayotgan xabar shaklida: hayot darajasi yuqori bo‘lgan, ko‘plarning yo‘lboshchisi, to‘daboshisi (chunki sherga obrazli tafakkurda “o‘rmon qiroli”, “hayvonlar podshohi” tasviriy ifodalari qo‘llanadi) bo‘lgan jonzot o‘z darajasidan past bo‘lgan, o‘ziga noloyiq bo‘lgan ish (sichqon ovlash)ni qilmasligi, ma‘nosida. Ikkichisi, kesatiq, tanlangan yo‘ldan qaytarish uchun chaqiriq ma‘nosida: “Agar sen o‘zingni “sher” – mard, zo‘rlarning zo‘ri hisoblasang, “sichqon ovlama”, o‘zingga, yoshingga, mavqeyingga, insoniyligingga yarashadigan ishni qil. Aks holda nomingga dog‘ tushirasan, kulguga qolasan”, mazmunida. Yana bir misol:

“Eine angefaulte Birne verdirbt den ganzen Korb”

(Bir aynigan nok butun savatni aynitadi)

Ushbu nemis maqolidagi hukm, xulosaga kundalik turmushda kuzatilgan hodisa asos bo‘lgan. Ya‘ni, bir mahsulotda kuzatilgan biologik hodisa – bijg‘ish jarayoni unga yaqin masofada turgan boshqa mahsulotlarga ham ta‘sir qilishi haqida so‘z bormoqda. Ammo uni ham ikki xil ma‘noda tushunish

mumkin. Birinchisi, o‘z ma’nosida, ya’ni biologik hodisa ma’nosida. Ikkinchisi, majoziy ma’noda. Bunda “angefaulte Birne”, ya’ni “aynigan nok” timsolida tarbiyasi, axloqi, asliyati buzilgan inson obrazi, “Korb”, ya’ni “savat” timsolida esa insonlar jamoasi, omma, jamiyat ma’nosi nazarda tutilmoqda. YA’ni tarbiyasi yaxshi bo‘lmagan, aslyatdan aynigan inson o‘zi kirgan jamoani ham buzishi, ularga ham ta’sir etishi, o‘ziga o‘xshatib qo‘yishi mumkinligi kuzatilgan hayotiy misol orqali berilmoqda. Ushbu maqolning yana bir variantida (“Ein fauler Apfel verdirbt den ganzen Korb” ya’ni “Bir chirigan olma butun savatni chiritadi”) fikr uchun “olma” mevasi asos qilib olinadi.

Ushbu maqolga muqobil sifatida o‘zbek folkloridagi “Bir tirraqi buzoq butun podani buzadi” paremiologik birligini keltirish mumkin. Uni ham ikki xil ma’noda: o‘z va ko‘chma ma’noda tushunish, qo‘llash mumkin. Birinchisi, chorvachilikda kuzatiladigan holat, ikkinchisi, insonlar jamoasidagi holat ma’nosida. Majozan “tirraqi buzoq” tarbiyasi, axloqi buzilgan, saviyasi yaxshi bo‘lmagan inson, “poda” esa “insonlar jamoasi, jamiyat” ma’nosida kelmoqda. Ya’ni bir tarbiya ko‘rmagan, ma’naviy qashshoq kishi atrofidagi jamoaga ham ta’sir o‘tkazishi, ularni ham “buzishi”, tarbiyasiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkinligi bir tabiat hodisasi vositasida ifodalanmoqda. Ushbu bir-biriga muqobil bo‘la oluvchi ikki xalq maqollarida xulosaga asos bo‘lgan voqealar turli muhit, vaziyat taqozosidan kelib chiqqan. Nemis xalq maqolida izohlangan holat (“Bir aynigan nok butun savatni aynitishi mumkinligi”) dehqonchilik yoki tijorat jarayonidan, o‘zbek xalq maqolida esa (Bir tirraqi buzoqning butun podani buzishi) chorvachilik muhitidan kelib chiqqan. Shu sababli ham ulardagi fikr bir bo‘lsa-da, maqol mazmunini ifodalovchi holat va obrazlar bir-biridan farq qiladi. Bu kabi maqollar dastlab o‘z ma’nosida qo‘llangan, “kishilarning qadimiy jonli kuzatishlari asosida yuzaga kelgan maqol keyinchalik sof ijtimoiy ma’no kasb etgan” [7;99].

O‘zbek va nemis maqollarida majozni yuzaga kelish holatlarini kuzatib, quyidagi o‘ziga xosliklarga duch keldik. It, eshak, ot kabi jonzotlar har ikkala xalq maqollarida ko‘p qo‘llangan. Nemis maqollarida majozga asos sifatida tulki, bo‘ri, maymun, burgut, sigir kabilar vosita qilib olinsa, o‘zbek maqollarida esa tuya, echki, qo‘y, tovuq, bulbul kabi uy hayvonlari va parranda nomlari ko‘proq qo‘llanganiga guvoh bo‘ldik.

Xalq maqollari matnida uchrovchi ko‘chim turlaridan yana biri metaforadir. U ma’no ko‘chishining eng ko‘p qo‘llanuvchi turlaridan biri bo‘lib, unga narsa-predmet, voqea-hodisalar orasidagi o‘xshashliklar asos qilib olinadi. O‘xshatish asosi, vosita, o‘xshamish kabi unsurlarga ortiqcha izohlar berilmaganligi sababli ham qisqa shakl orqali katta mazmunni ifodalovchi maqol janri uchun asosiy vositalardan biri sanaladi:

O‘zbek xalq maqoli: Yutuqning kaliti – mehnat.

Nemis xalq maqoli: Arbeit ist der Ehre Mutter.

(Mehnat – shuhratning onasi)

Inson hayoti davomida nimagaki erishsa, harakati, mehnati orqali erishadi. SHu sababli ham yuqoridagi o‘zbek maqolida mehnat go‘yoki shuhrat eshigini ochuvchi vosita – kalitga o‘xshatilyapti. Ushbu maqolga mazmunan muqobil bo‘luvchi nemis xalq maqolida esa inson o‘z mehnati tufayli shuhratga, sharaftga erishadi, mehnatdan muvaffaqiyat tug‘iladi, degan mazmunda mehnatni hurmat, e’tibor, shuhrat, e’tirofning onasiga o‘xshatish orqali go‘zal obraz yaratilgan.

Metafora “o‘xshash narsalar yoki tashqi ko‘rinish o‘rtasida (o‘xshash yoki bir xil ma’no yoki vazifasiga ko‘ra) umumiyliklar natijasida kelib chiqadigan tasviriy ifoda” [6;149] hisoblanadi. Unda ikki narsa-predmet, voqea-hodisa, ish-harakat, insonlar va hayvonlarni to‘g‘ridan to‘g‘ri parallel qo‘yish orqali bir-biriga o‘xshatiladi, o‘xshatish asosi (nimaga ko‘ra o‘xshatilayotgani: shakli, vazifasi, belgisi) va vosita (singari, xuddi, -day, -dek so‘z va qo‘shimchalari) qo‘llanilmaydi. SHu belgisiga ko‘ra, o‘xshatish (istiora) dan farqlanadi. M.Shamsiyeva fikricha, metafora maqollarning semantik markazi bo‘lib, etnomadaniy metaforalarning qo‘llanishi maqollarni obrazli qiladi. U mazkur til jamiyatining qadriyatlar tizimi in’ikosi sanaladi [10;115]. Masalan, “Yomon do‘st – ko‘lanka”. Ushbu o‘zbek xalq maqolida yomon do‘st ko‘lanka, soyaga o‘xshatilyapti. Boisi, u (yomon do‘st) soya singari: quyoshli kun (omadi kelgan paytda)da bor, qorong‘u, yomg‘irli (qayg‘uli, qo‘lida mol-davlati bo‘lmagan kun) kunda yo‘q. Yoki “Auge ist der Seele Spiegel” (Ko‘z – ko‘ngil oynasi) nemis xalq maqolida ko‘z qalbdagi holat, his-tuyg‘u, kechinmani ko‘rsatib turuvchi ko‘zguga o‘xshatilyapti. Yoki nemischa “Galle im Herzen, Honig im Mund” (Tilida asal, dilida zahar) maqolida inson tilidan chiqadigan yaxshi so‘zlar yoqimlilik nuqtai nazardan asalga, kishi qalbida bo‘ladigan yomon niyat, o‘ylov, fikr zaharga qiyoslanib, metaforik yo‘l bilan to‘g‘ridan to‘g‘ri o‘xshatish qilinyapti. Ushbu misollarda maqolning janriy xususiyatiga ko‘ra qisqalikka amal qilinayotganligini kuzatish mumkin. Unda aytilmoqchi bo‘lgan fikrni anglash esa tinglovchi o‘zi tafakkur qilishiga to‘g‘ri keladi. “Maqoldagi asosiy mazmunni keng bayon etish, uning mohiyatini atroflicha sharhlashga janr tabiatidagi lo‘ndalik, ixchamlik yo‘l bermadi. Shuning uchun ham mazkur janrda istioraviy (metaforik) tasvir juda qo‘l keladi” [4;98]. Balog‘at ilmida metafora san’ati tashbeh deb yuritiladi.

Ko‘chimning yana bir turi bo‘lgan metonimiya narsa-predmetlar orasidagi aloqadorlikka asoslanadi.

Eine angefaulte Birne verdirbt einen ganzen Korb.

(Chirigan nok butun savatni aynitadi)

Ushbu nemis xalq maqolida “savatdagi barcha noklar” so‘zi o‘rniga

“butun savat” birikmasi qo‘llangan. Ammo ma’no jihatidan savatdagi barcha mevalar ma’nosi anglashilaveradi. Bu holatni biz ushbu maqolning o‘zbek folkloridagi muqobilida ham kuzatishimiz mumkin:

Bitta shaltoq buzoq bir podani buzadi.

Yoki: So‘fi kavush o‘g‘irlar,

Eski choponni o‘g‘ri qilar.

Maqolda “podadagi qo‘ylar” ma’nosida “poda”, “eski choponli odam” ma’nosida “eski chopon” so‘zlari qo‘llanib, so‘zlovchi uchun tanish bo‘lgan holatni qayta nomlash orqali fikriy ixchamlikka erishilgan.

Jonlantirish ham maqollar badiiyatida alohida o‘ringa ega. Ushbu vosita mumtoz va zamonaviy adabiyotda keng tarqalgan she’riy san’atlardan biri bo‘lib, jonsiz narsalarga jon kiritish, shaxsga xos bo‘lgan harakat, belgilarni jonsiz narsalarga ko‘chirishda namoyon bo‘ladi. Filologiya fanlari nomzodi B. Soatov o‘z risolasida jonlantirish san’ati tarixi haqida shunday yozadi: “Tarixan jonlantirish uzoq ajdodlarimizning animistik (ruhlar haqidagi) qarashlari asosida yuzaga kelgan bo‘lsa-da, keyinchalik ruhlar haqidagi qarashlar ilm-fan, texnika va madaniyat taraqqiyoti tufayli barham topgach, badiiy-tasviriy vosita sifatida saqlanib qolgan” [7;108]. Endi o‘zbek va nemis xalq maqollaridagi jonlantirish san’ati qo‘llanilgan o‘rinlarga e’tibor qaratsak.

“Der Ball sieht den guten Spieler”

(To‘p yaxshi o‘yinchini ko‘radi)

Mazkur nemis maqolida harakatchan, o‘z sohasining ustasi bo‘lgan, omadli, mohir odam (o‘yinchi) omadni (to‘pni) emas, aksincha, omad (to‘p) o‘z ishida mohir odamni (o‘yinchini) topishi haqida so‘z boryapti. “To‘p” elementi esa jonlantirish san’atiga asos bo‘lmoqda. Yana bir misol:

Unglück trifft nur die Armen.

(Baxtsizlik kambag‘alni topadi)

Ushbu paremiologik birlik yuqoridagi maqolning zidi bo‘lib, undan ikki xil ma’noni anglash mumkin. Birinchidan, kambag‘al odamning har jabhada omadi yurishmasligi, nimaki salbiy holatlar bo‘lsa, u tomon borishi xulosaga asos bo‘lmoqda. Bunda ijtimoiy muhitdagi holat ochib beriladi. Ikkinchidan, odatda, kambag‘allik odamning o‘z aybi, harakatsizligi bilan yuzaga keladi. “Agar sen ham baxtsizlik ortingdan yurishini xohlamasang, harakatda bo‘l va boyi”, degan tashviqot ham bor. Ushbu maqolga o‘zbek folkloridagi “Kambag‘alni tuyaning ustida ham it qopadi”, “Kambag‘alni urma-so‘kma, to‘nini yirt” paremiologik birliklari misol bo‘la oladi.

Jonlantirish san’atini o‘zbek folkloridagi maqollarda ham kuzatish mumkin. Masalan, “Jangal o‘zin bog‘ sanar”, “Igna qayoqqa yursa, ip ham shu yoqqa yuradi”, “Kekkayish – terakka yarashar”. Birinchi maqolda qo‘llangan “jangal” so‘zi orqali o‘ziga ortiqcha bino qo‘ygan, kekkaygan, aslida hech

narsaga arzimaydigan inson obrazi jonli ravishda gavdalantirilmogda. Xuddi shu kabi ikkinchi maqolda “igna”, “ip”; uchinchi maqolda “terak” obrazlari misolida jonlantirish san’ati hosil bo’lgan. Xullas, donishmand xalq o’z maqollarida jonlantirish san’ati orqali o’z xulosalarini obrazli va ta’sirli qilib ifodalagan.

Nutqiy aloqa jarayonida ba’zi gap bo’laklarining muayyan maqsad bilan tushirilish hodisasi, ya’ni ellipsis ham maqollar badiiyatida eng ko’p kuzatiladigan usullardan biri sanaladi. Bu usul mohiyatan lo’nda, qisqa shakl orqali olam-olam ma’noni ifodalovchi maqollardagi lakonizm darajasini yanada oshishiga sabab bo’ladi. Masalan:

Ko’ngil o’yga to’lmas,

Bo’ri – qo’yga.

Yoki: Olg’irlik ofat keltirar,

Badnafsluk – falokat.

Berilgan maqollarning har ikkalasida ham birinchi komponentda qo’llangan harakatni ifodalovchi so’zlar (to’yimas, keltirar) maqollarning ikkinchi komponentida tushib qolgan. Ammo ularning borligi maqolning shakl va ma’nosida bilinib turadi. Bu holatni nemis xalq maqollarida ham kuzatish mumkin.

Der eine hat den Beutel, der andere das Geld.

Tarjimasi: Birovning hamyoni bor, birovning – puli.

Yoki: Lehre tut viel, das Leben mehr.

Tarjimasi: Ilm ko’pni o’rgatadi,

Hayot – ko’proqni.

Har ikkala maqolda ham birinchi komponentda ishlatilgan “izoh” tushib qolgan. Ammo uning ma’nosi va ishtiroki maqol kontekstidan anglashiladi. Ko’rinadiki, har ikkala xalq maqollarida ham ellipsis hodisasi maqoldagi “izoh”ning (tilshunoslik nuqtai nazaridan kesimlarning) tushib qolishi bilan xarakterlanadi.

Ma’rufjon Yo’ldoshev o’z monografiyasida ellipsis hodisasi xalq maqollari matnida juda ko’plab uchrashini yozar ekan, so’zlarning tushirilishi natijasida maqol tabiatiga xos ixchamlik va ifodalilik yuzaga kelishini alohida ta’kidlab o’tadi [5;225].

Xalq maqollaridagi badiiy vositalardan yana biri parallelizmdir. U ikki narsa, voqea-hodisalarni o’zaro taqqoslash, qiyoslash orqali muayyan fikrni ifodalash uchun xizmat qiladi. Uni shartli ravishda “qiyos” san’ati deb ham atash mumkin. M.A.Ribnikova fikricha, maqollar hodisalarni qiyoslash, o’xshatish yo’li bilan tavsiflaydi. Bu ularga hodisalarni g’ayrioddiy darajada keng va erkin tarzda aniqlash imkonini beradi [8;13]. Shu sababli bo’lsa kerak, barcha xalqlar maqollarida ushbu hodisani kuzatish mumkin:

Er tug’ilsa – elning baxti,

Yomg‘ir yog‘sa – erning baxti.

Yoki: Qiyshiq arava yo‘l buzar,

Qozi, mulla el buzar.

Bilamiz, er leksemasi haqiqiy, mard, jasur yigitni ifodalaydi. Uning tug‘ilishi bilan yurtni himoya qiladigan, asrab-avaylaydiganlar safi yana bittaga ko‘payadi. Bu esa elning baxti hisoblanadi. Xuddi shuningdek, yomg‘ir qut-baraka timsoli hisoblanadi. Shu sababli yomg‘ir kelishi bilan erga jon kiradi, unda ekilgan o‘simliklarning unishi, o‘shishi uchun zamin hozirlanadi. Bu esa ayniqsa, qurg‘oqchilik, suv taqchilligi paytida er, er timsolida esa dehqon uchun ulkan baxt hisoblanadi. Maqolda ana shu ikki hodisa parallel kelishi orqali, fikr ravshan ifodalanmoqda. Yuqoridagi ikkinchi maqolda poraxo‘r qozilar, riyokor mullalar haqida so‘z bormoqda. Ular o‘zlarining nopok, adolatsiz ishlari bilan el orasiga g‘avg‘o solishi, odamlar orasini buzishi maqolning birinchi komponentidagi hayotiy misol – “qiyshiq aravaning soz yo‘llarni buzishi” orqali yana ham ta’sirliroq, obrazli tarzda ifodalangan. Maqollardagi asosiy fikr ikkinchi komponentda ifodalanmoqda. Ushbu tasvir usuli nemis xalq maqollarida ham uchraydi:

Arbeit bringt Brot,

Faulenzen Hungersnot.

Tarjimasi: Mehnat non keltirar,

YAlqovlik – ochlik.

Ushbu nemis maqolida ikki hodisa (mehnatkashlik va yalqovlik) parallel keltirib, o‘zaro qarama-qarshi qo‘yilib, shu orqali xulosaviy hukm ifodalanmoqda. Ko‘rinib turganidek, yuqoridagi o‘zbek va nemis maqollarida qo‘llangan “paralellizm tasvirlanayotgan narsa-hodisalar orasidagi o‘xshashlik yoki zidlik tufayli obrazni jonli tasvirlash, his-tuyg‘uni yorqin ifodalash imkonini” bergan [1;214].

Maqollar matnida keladigan paralellizmni mazmuniga ko‘ra uch guruhga bo‘ldik:

a) noziddiy qiyos – qismlari zidlanish orqali bog‘lanmagan birliklarning parallel kelishi;

b) ziddiy qiyos – qismlari zidlanish orqali bog‘langan birliklarning parallel kelishi.

Tadqiqotchi J.Djumabaeva, N.Abdullaeva o‘zbek va ingliz maqollaridagi graduonomiya hodisasini qiyoslar ekan, shunday xulosaga keladi: “O‘zbek xalq maqollarida bir holat ikkinchisi bilan qiyoslanishi aynan ulardagi graduonimlar yordamida amalga oshiriladi. Ingliz tilidagi maqollarda bunday qiyoslashlar kam uchrovchi holatdir. SHu bilan birga, o‘zbek tilidagi maqollarda siklik graduonimik qator a‘zolari ko‘p uchraydi va bu holat mazkur maqollarning semantik hamda stilistik xususiyatlarini kuchaytirib beradi” [3;33].

Xalq maqollariga go‘zal badiiyat, o‘ziga xos ohang bag‘ishlab turadigan



vositalaridan yana biri bu qofiyadir. U matnga o‘ziga xos o‘ynoqilik, ohang beradi. SHu sababli bo‘lsa kerak, ular kishilar xotirasiga oson o‘rnashadi.

Qofiyadosh so‘zlar asosan ikki va undan ortiq komponentga ega bo‘lgan maqollar matnida uchraydi:

Aqlli desang ahmoqni,  
Boshga urar to‘qmoqni.

Yoki: Go‘ja tuysang, mayda tuy,  
Qaynotangni tishi yo‘q,  
Qayga borsang, shunda bor,  
Qaynonangni ishi yo‘q.

Nemis maqollarida bir komponentli maqollar ham o‘ziga xos qofiyalanish tizimiga ega ekanligi bilan ajralib turadi. Masalan, “Borgen macht Sorgen”, “Salz und Brot machen die Wangen rot”, “Eile mit Weile”, “Eintracht bringt Macht”, “Leben heisst Kämpfen” maqollarida fikr juda qisqa shaklda ifoda etilgan bo‘lsa-da, so‘zlarning aksariyati qofiyalangan. Bu maqollarga o‘ziga xos o‘ynoqilik bag‘ishlagan.

Xalq maqollarida eng ko‘p qo‘llanadigan badiiy usullardan biri takroridir. U “matniy, kompozitsion yoki tematik birliklarning ma‘lum badiiy-estetik maqsadlarni ko‘zlagan holda takrorlanishi”ga asoslanuvchi usul bo‘lib, takror xalq maqollariga ritm, ohang va o‘ziga xos ma‘no bag‘ishlaydi. “Adabiyotshunoslik lug‘ati”da badiiy nutqda qo‘llanuvchi takror usullari va ular asosida yuzaga keluvchi badiiy san‘atlar quyidagicha tasniflanadi: “fonetik (alliteratsiya, assonans, fonetik anafora, ishtiqoq), leksik (so‘z takrori, klimaks, anafora, epifora, anadiplosis va b.), semantik (gradatsiya, ma‘no takrori), sintaktik (sintaktik parallelizm, xiazm) [1;307]. Tadqiqotchi M.Temirova o‘z dissertatsiyasida takrorlarni quyidagicha guruhlanishini keltirib o‘tadi: 1) fonetik takror; 2) leksik takror; 3) morfologik takror; 4) sintaktik takror [9;19]. Quyida o‘zbek va nemis xalq maqollari matnida uchrovchi ayrim takror usullari, san‘atlarini ko‘rib chiqamiz.

Fonetik takror usullaridan bo‘lgan alliteratsiya va assonans xalq og‘zaki ijodida keng qo‘llanuvchi va folklor asarlari tilining jozibadorligini, o‘ziga xosligini ko‘rsatuvchi usullardan sanaladi. Xususan, xalq maqollarida ularning o‘rni beqiyos. Ushbu fonetik takror usullariga ko‘ra, maqol matnidagi bir xil yoki ohangdosh tovushlar takrorlanib, o‘ziga xos ritmni vujudga keltiradi. Bunda undosh tovushlar uyg‘unligi alliteratsiyani, unli tovushlar hamohangligi assonansni hosil qiladi. Tadqiqotchi B.Soatov fonetik birliklarning muayyan ritmik pozitsiyada takrorlanib kelishi xalq maqollaridagi ohangdorlikni, metrik simmetriyani yuzaga keltirishini alohida ta‘kidlaydi [7;108]. Shu sababli ham maqol eshituvchi xotirasida oson o‘rnashadi, talaffuz jarayonida esa kishiga estetik zavq beradi.

Undosh tovushlar uyg‘unligi – alliteratsiya dastlab xalq og‘zaki ijodida

paydo bo‘lib, so‘ng individual ijodga kirib kelgan. Turkologiya sohasida yirik tadqiqotlar olib borgan olim N.Rahmonov o‘zining “Kultegin yodnomasining poetikasi” nomli asarida alliteratsiya O‘rxun-Enasoy yodnomalaridagi asosiy vositalardan biri ekanligini ta’kidlarkan: “Tovush takrorining mazkur usuli – alliteratsiya dastlab xalq muhitidan adabiy nutqqa o‘tgan. Bundan ma’lum bo‘ladiki, yozma adabiyot, xususan, qadimgi turkiy adabiyot paydo bo‘lmasdan ilgari ham tovush takrorlashning mazkur usuli og‘zaki adabiyotda mavjud bo‘lib, emotsionallik va evfoniya hosil qilishda ma’lum rol o‘ynagan”, [5;165] – deb yozadi. Aytish mumkinki, alliteratsiya san’ati nafaqat xalq maqollarida, balki xalq og‘zaki ijodining boshqa janrlarida ham faol qo‘llanuvchi eng asosiy badiiy vositalardan sanaladi.

Alliteratsiyaning maqol badiiyatidagi eng asosiy vazifalaridan yana biri uning maqollar talaffuziga o‘ynoqilik va ritm, estetik-intonatsion butunlikni berishidir. O‘zbek va nemis maqollarini kutazar ekanmiz, ushbu badiiy san’atlar har ikkala xalq og‘zaki ijodidagi asosiy vositalardan biri ekanligiga guvoh bo‘ldik. Masalan, “Frische Fische – gute Fische”, “Der Schuster trägt immer die schlechten Stiefen” kabi nemis maqollarida “f”, “sch”, “t” tovushlari, “Ko‘p ko‘rgan, ko‘p bilar”, “Bir bosh – balo bosh, Ikki bosh – mardona bosh” maqollarida “b”, “sh” tovushlari undoshlar uyg‘unligi - alliteratsiyani; “Eulen hecken Falken”, “Andere Jahre – andere Haare” maqollarida “a”, “e”; “Ot ko‘rmagan ot ko‘rsa, Otxonada ot chopar”, “O‘zing o‘yda bo‘lsang ham, o‘ying uyingda bo‘lsin” maqollarida “o”, “o” unilari assonansni yuzaga keltirgan. Tilshunos Ma’rufjon Yo‘ldoshov o‘z risolasida filologiya ilmida alliteratsiyaning ikki turi – vertikal va gorizantal - farqlanishini yozadi [5;165]. Vertikal alliteratsiya – misralar boshidagi tovushlar uyg‘unligi, gorizantal alliteratsiya esa misra yoki jumlar orasidagi uyg‘unlik sanaladi. Shundan kelib chiqqan holda aytish mumkinki, xalq maqollarida alliteratsiyaning har ikkala turini ham birdek uchratish mumkin. Maqollarda tovushlarning bunday uyg‘unligi ularning ta’sirchanligini orttirib, esda qolishini osonlashtiradi, matnda ifodalanayotgan fikrning g‘oyaviy-estetik ta’sirini oshiradi. Yuqoridagi misollardan ko‘rinib turganidek, bunday fonetik vositalarni o‘zbek maqollarida ham, nemis maqollarida ham birday kuzatish mumkin.

Maqollarda eng ko‘p uchraydigan badiiy takror vositalaridan yana biri bu sintaktik parallelizmdir. Ushbu poetik nutq usuliga ko‘ra, tuzilish jihatidan bir-biriga o‘xshash, yaqin nutq birliklari matnning turli bo‘laklarida ta’kidlab joylashtiriladi va shu orqali stilistik butunlik hosil qilinadi. Masalan:

Bolali xotin – gul xotin,

Bolasiz xotin – tul xotin.

Nemis maqoli: Alte soll man ehren,

Junge soll man lehren.

(Keksalarni e'zozlash kerak

O'g'il bolalarni o'rgatish kerak.)

Bunda o'zaro parallel qo'yilgan birliklar tuzilishi va bog'lanishi nuqtai nazaridan bir xil bo'lishi, parallel qo'yilgan sintaktik birliklar tarkib jihatidan ham, bog'lanish nuqtai nazaridan ham bir-biriga yaqin bo'lishi kerak. Bu holat ifodalanayotgan fikrning ta'sirchanligini ta'minlaydi, semantik ta'kid olishi uchun xizmat qiladi:

Bo'ldiradigan ham xotin,

O'ldiradigan ham xotin.

Nemis maqoli: Ehre verloren,

Alles verloren.

(Nomusdan ayrilmoq, baridan ayrilmoq.)

Maqollardagi sintaktik parallelizm hodisasini shartli ravishda ikki guruhga ajratish mumkin:

a) oddiy sintaktik parallelizm – bunda maqol komponentlaridagi faqat ikki til birligi o'zaro parallel keltiriladi;

El boshiga tushgani —

Er boshiga tushgani.

b) murakkab sintaktik parallelizm – unda ikkidan ortiq til birliklari takror holda tizimlanib keladi.

El bor bo'lsa, er xor bo'lmas,

Er bor bo'lsa, el xor bo'lmas.

Kuzatishlarimizga ko'ra, sintaktik parallelizm ikki va undan ortiq komponentli o'zbek maqollarining ko'pchiligida qo'llanadi va guruhlanib keluvchi nutq bo'laklari o'ziga xos takror tizimini hosil qilishi bilan ajralib turadi. Masalan, yuqoridagi o'zbek maqollarida qofiyani hosil qilayotgan so'zlar (gul, tul; bo'ldiradigan, o'ldiradigan)dan tashqari qolgan barcha til birliklari takrorlanib kelayotganini kuzatish mumkin. Nemis xalq maqollarida esa bunday holat juda kam kuzatiladi. Xullas, o'zbek xalq maqollarida asosan murakkab sintaktik parallelizmni, nemis xalq maqollarida esa oddiy sintaktik parallelizmni ko'proq kuzatish mumkin.

Xalq maqollarida o'ziga xos ohangdoshlikni hosil qiluvchi leksik-takror usullaridan yana biri anaforadir. U so'z yoki so'z birikmalarining misralar boshida kelishiga asoslanuvchi badiiy san'atlardan biridir. Anafora she'riy shakldagi maqollarga o'ziga xos ohang beradi. Masalan:

G'ayrat etgan tog'ni kesar,

G'ayrat temir arqonni kesar.

Yoki: Dushmanimning do'sti – mening dushmanim,

Dushmanimning dushmani – mening do'stim.

Nemis xalq maqollarida ham ushbu badiiy san'atni kuzatish mumkin:

Kleine Kinder, kleine Sorgen,

Grosse Kinder, grosse Sorgen.

Yoki: Als Esel geboren,

Als Esel gestorben.

Anaforaning teskarisi, ya'ni so'zlarning she'riy misra oxirida takrorlanib kelishi ham maqollardagi ohangdorlikni ta'minlovchi badiiy vositalardan biri sanaladi:

Ahmoq og'asini tanimas,

To'qmoq tog'asini tanimas.

Nemis xalq maqoli:

Kurze Rede,

Gute Rede.

O'zbek tili grammatikasiga ko'ra kesim gapning oxirida keladi va aynan ana shu kesim bo'laklar misra oxirida takrorlanib, radifni hosil qiladi. O'zbek tilidan farqli o'raloq nemis tilida kesim pozitsiyasiga ko'ra ikkinchi o'rinda, undan keyin esa boshqa bo'laklar keladi. SHu sababdan bo'lsa kerak nemis xalq maqollarida misralar oxirida keladigan takrorlar juda kam kuzatiladi.

Sharq mumtoz she'riyatida takror asosida yuzaga keladigan takrir, mukarrar kabi she'riy san'atlarni leksik takrorning bir turi sifatida baholash mumkin.

Shundan qilib, takrorlar badiiy usul sifatida xalq maqollari badiiyatida asosiy o'rinni egallaydi. Ular betakror badiiy vosita sifatida tinglovchiga estetik zavq beradi, maqollarning inson xotirasida oson saqlanib qolishini ta'minlaydi, so'zlovchi nutqiga esa intonatsion butunlik beradi, maqolda ifodalanayotgan fikrni ta'kidlash orqali ta'sirchanligini oshiradi. Ob'ekt sifatida tanlab olingan o'zbek va nemis xalq maqollarini kuzatish orqali shu narsaga amin bo'ldikki, fonetik, sintaktik takrorlar har ikkala xalq og'zaki ijodida ko'p uchraydi, leksik takrorlar esa nemis maqollariga nisbatan o'zbek maqollarida ko'proq kuzatiladi. Semantik takror qo'llangan maqollar esa har ikkala xalq ijodida ham kamchilikni tashkil qiladi. Bu kabi o'ziga xosliklarni tillarning ichki imkoniyatlari, xalqning muayyan fikrni ifodalashdagi milliy va mental xususiyatlari bilan izohlash mumkin.

Xulosa (conclusion). Xalq maqollari poetikasida ko'zga tashlanuvchi tovushlar uyg'unligi (alliteratsiya, assonans, anafora), ma'no ko'chish turlari (sinekdoxa, metafora, metonimiya, kinoya, majoz), badiiy-stilistik vositalar (takror, qisqartirish) kabilarning qo'llanishi ularning badiiy-estetik ta'sirchanlik vazifasini yanada oshiradi, kishilar xotirada oson saqlanib qolishiga yordam beradi. O'zbek va nemis maqollarini kuzatib shu narsaga amin bo'ldikki, har ikkala xalq maqollarida metafora, metonimiya, sinekdoxa, jonlantirish, alliteratsiya, assonans, sifatlash, majoz kabi badiiy vositalar, badiiy san'atlar birday uchraydi. Xalq maqollari badiiyatini aniqlash, tahlil qilish o'zbek va nemis xalqlari dunyoqarashi, mental xususiyatlari va obrazli

tafakkuridagi o'xshash jihatlar hamda farqlarni aniqlash imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'xati:

1. Қуроноф Д., Мамажоноф З., Шералиева М. (2010). Адабиётшунослик луғати. – Тошкент: Akademnashr.
2. Қуроноф Д., Мамажоноф З., Шералиева М. (2013). Адабиётшунослик луғати.– Тошкент: Akademnashr.
3. Джумабаева Ж., Абдуллаева Н. (2017). Градуоним компонентли ўзбек халқ мақоллари ва уларнинг инглиз тилидаги муқобиллари // Хорижий филология. –Тошкент, –№ 4.
4. Имомов К., Мирзаев Т., Саримсоқов Б., Сафаров О. (1990). Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди. – Тошкент: Ўқитувчи.
5. Йўлдошов М. (2019). Бадий матн лингвопоэтикаси. – Тошкент,
6. Lexikon sprachwissenschaftlicher Termini (Hrsg. R. Conrad) – 1 Aufl. – Leipzig: Bibliographisches Institut, 1985.
7. Соатов Б. (1994). Ўзбек халқ мақолларининг жанр хусусиятлари ва поэтикаси. – Тошкент.
8. Рыбникова М.А. (1961). Русские пословицы и поговорки. – М.: Академии наук СССР.
9. Темирова М. (2018). Ўзбек ва қирғиз халқ мақоллари типологияси: Филол...фанл...буйича фалсафа доктори (PhD) дисс... автореф. – Тошкент.
10. Шамсиева М. (2019). Ўзбек ва рус халқ мақолларидаги “бахт” ва “бахтсизлик” концептларининг қиёсий таҳлили // Ўзбек тили ва адабиёти, – Тошкент, № 3.